

УДК 008:7.045

DOI <https://doi.org/10.32782/uad.2023.5.2>**Афоніна Олена Сталівна,**

доктор мистецтвознавства, професор,

професор кафедри хореографії

Національної академії керівних кадрів культури і мистецтв

ORCID ID: 0000-0003-1627-6362

aolena7@gmail.com

ОБРАЗИ РОМІВ І КОНЕЙ В ЖИВОПИСІ ТА ГРАФІЦІ: СИМВОЛІКА ТА ЗНАЧЕННЯ

Статтю присвячено осмисленню образів у художніх творах різних епох феномену ромів, який, не маючи власної території та державності, мігрував багатьма державами майже всіх континентів світу, проте зумів залишити по собі слід в історії, антропології, етнографії та мистецтві кожної з країн, в якій перебував. У зв'язку з чим в образотворчому мистецтві розповсюдженими є зображення ромів та їхніх коней як невід'ємної частини їхнього побуту і світогляду, що й охарактеризовано в даній статті. Проаналізовано твори таких відомих художників як Едуард Мане, Марк Шагал, Катаржина Поллок, Вероніка Богданова та ін. Теоретичні основи дослідження ґрунтуються на працях зарубіжних науковців, серед яких Р. Бакленд, Г. Вайдек, Г. Дуксон, Д. Кенрік, А. Фрезер, Й. Фіковський та ін. та на наукових розвідках вітчизняних дослідників ромської культури – О. Бараннікова, О. Динілікіна, Н. Зінкевича, Г. Латника та ін. **Методами дослідження** було обрано аналіз і синтез, історико-культурний метод, мистецтвознавчий аналіз і теоретичне узагальнення. **Наукова новизна** статті пов'язана з тим, що на сьогодні немає жодного наукового дослідження, в якому твори живопису зарубіжних та вітчизняних художників проаналізовано з точки зору наявності в них зображень ромів та елементів їхньої культури, де коні посідають одну з основоположних ролей. **Висновки:** ознайомлення з творами образотворчого мистецтва дало змогу встановити, що образи ромів як символів волі, руйнування стереотипів будь-якого історичного періоду ототожнюються художниками з образами коней як складників циганського кочового побуту і світогляду та уособлюють менталітет і спосіб життя циганського народу, який натепер, пройшовши шляхами різних країн та континентів, зберіг свою національну ідентичність і культуру.

Ключові слова: мистецтво ромів, цигани, коні, живопис, образ ромів, кочовий спосіб життя.

Afonina Olena. IMAGE OF GYPSIES AND HORSES IN PAINTING AND GRAPHICS: SYMBOLISM AND MEANING

The article is devoted to understanding of the images in the works of art of different eras of the phenomenon of the Roma people, who, not having their own territory and statehood, migrated through many states of almost all continents of the world, but managed to leave their mark in the history, anthropology, ethnography and art of each of the countries in which it was presented. In this connection, the image of Roma and their horses as an integral part of their life and vision, which is described in this article, is widespread in the fine art. The works of such famous artists as Édouard Manet, Marc Chagall, Katarzyna Pollock, Veronika Bogdanova and others were analysed. The theoretical foundations of the research are based on the works of foreign scientists, including R. Buckland, G. Vaidek, G. Duxon, D. Kenrick, A. Frazer, Y. Fikovsky, and others, and on the scientific explorations of domestic researchers of Roma culture – O. Barannikov, O. Dynilikin, N. Zinkevych, H. Latnyk, and others. **The research methods** were analysis and synthesis, historical and cultural method, art analysis and theoretical generalization. **The scientific novelty** of the article is related to the fact that today there is no scientific studies which analyse paintings of foreign and domestic artists in terms of presence therein of images of representatives of the Roma people and elements of their culture, where horses play one of the fundamental roles. **Conclusions:** familiarization with the works of the fine art made it possible to establish that images of Roma as symbols of will, the destruction of stereotypes of any historical period are identified by artists with the images of horses as components of the Gypsy nomadic life and vision embody the mentality and way of life of the Gypsy people, who, having travelled the paths of different countries and continents, have preserved their national identity and culture.

Key words: Roma art, Gypsies, horses, painting, image of Roma, nomadic way of life.

Вступ. Ромська спільнота, представники якої проживають майже у всіх країнах світу, інтегруючись в місцеві суспільства, зуміли зберегти свою етнічну єдність, звичаї та традиції. Зокрема кочовий спосіб життя, властивий багатьом групам ромів, де коням відводилась важлива роль як супутника родових груп. Мета статті – з'ясувати рівень інтересу художників різних епох до зображення ромів та коней як частини їхньої матеріальної культури. Завдання дослідження, відповідно до мети, полягає в пошуку та характеристиці творів живопису різних часових проміжків, присвячених обраній темі.

Матеріали дослідження сформовані комплексом праць зарубіжних та українських науковців, присвячених вивченню історії, етногенезу, етнографії, матеріальної культури, вірувань ромів та інших аспектів їхнього існування в окремі періоди життя людства. До основоположних у загальносвітовому вимірі належить праця А. Фрезера [10] та монографія Р. Бакленда «Цигани: таємниці життя і традиції», в яких описано історію, культуру та стійку ідентичність ромів. Словник ромського побуту й переказів розроблено Г. Вейдеком [12]. Перебування ромів на європейських просторах протягом останніх століть описано в працях Й. Фіковські [9] та Д. Кенріка й Г. Дуксона [11].

О. Баранніковим в 1931 р. з'ясовано питання появи ромів на території України [1]. Циганський фольклор досліджений Ю. Друцом, літератором та етнографом. Публікації Н. Зіневич [3], М. Іванеско, В. Бамбули, О. Данілкина [2] та О. Навроцької описують окремі питання етногенезу та матеріальної культури циганського народу.

У статтях Н. Гелевич досліджено специфіку костюма і танцювального мистецтва ромів. Опосередковано ромські образи в живописі згадують Г. Потра в публікації «Внесок до історії циган у Румунії», К. Фісун у статті «Антиколоніальний дискурс у візуальних образах сходу XIX ст.» [7], І. Сіксай у праці «Передумови формування традицій пейзажного малярства на Закарпатті другої половини XIX ст.: особливості стильової еволюції живопису» та Д. Кузнецова в дослідженні «Використання технічних можливос-

тей олійного живопису у процесі створення художнього образу у портреті».

Зафіксовано факт відсутності окремих праць, де був би наявний аналіз образів ромів та коней у творах живопису та графіки. Але вищезгадані дослідження є цінними для опрацювання теми, оскільки допомагають усвідомити, чому феномен циганського життя став новим і досі становить такий великий інтерес для художників багатьох країн світу, які художніми засобами втілили їх у своїх творах. Таким чином, до матеріалів дослідження також віднесено ілюстративний матеріал – картини, які відповідають обраній темі.

Виклад основного матеріалу. Роми та коні неодноразово ставали об'єктом уваги митців, які у різних видах мистецтва та різних жанрах презентували ромську культуру, звичаї та традиції. Ліна Костенко в драматичній поемі «Циганська муза», за мотивами якої на початку 2000-х рр. у Київському музично-драматичному циганському академічному театрі «Романс» було поставлено однойменну виставу за участю Ади Роговцевої, описала кочовий стиль життя народу. Його символом є різновид місткого гужового транспорту – кибитка, в яку запрягали коней і за короткий проміжок часу долали великі відстані: «...Кибиток кочових ребристі халабуди. Пронизлива печаль... Віки. Віки. Віки. Поезія? Народ? Це видумали люди. Це в'яже до землі. А ми – кочівники».

Інша сторона ромського життя, що нараховує багато сотень років – продаж коней під час ярмарків та під час кочування в населених пунктах. Степан Руданський описує цю традицію у вірші «Циган з конем»: «Вивіз циган на ярмарок Коня продавати...Посходились ярмаркові, Стали оглядати... Оглядають, кінь, як сокіл, І ганчі не має!».

Однак, коні виконували не лише службову функцію як засіб пересування та утилітарну, як товар. Перш за все, вони були частиною народного світогляду. Коней любили, дуже шанували та оберігали від хвороб, холоду і голоду. Українська фольклорна спадщина нараховує сотні прислів'їв та приказок, в яких влучно описано менталітет і спосіб життя, зі згадкою про цих тварин, без яких роми не уявлялись. Наприклад, «Циган свиснув – кінь

прибіг», «Цигани сильні своєю головою, та кінськими ногами», «Циган коня не прогавить», «Як циганська кобила: день біжить, а три дні лежить», «Менжує, як циган кіньми».

Життя цього самодостатнього народу привертало увагу художників ще з часів Середньовіччя. У зв'язку з цим роми часто ставали персонажами картин європейських художників, яких приваблювала циганська єдність, кочовий спосіб життя, екзотичний одяг та звичаї. Вони уособлювали свободу, незалежність від суспільних норм тих країн, у які вони прибували, кастовість, єдність із природою, що дуже дивувало місцеві народи.

Зокрема, іспанські живописці XVII–XVIII ст. Бартоломе Естебан Мурільйо, Фрасіско де Сурбаран, Франсіско Гойя у своїх творах часто зображали сцени з життя ромів. Їм притаманна динаміка сюжету, живі кольори, романтичне світовідчуття. До найпоширеніших належить образ молодої циганки, який своєю експресією та відкритістю емоцій уособлює волю як основоположну рису менталітету, прагнення до незалежності від обмежень суспільства. Таке ж символічне навантаження (втілення свободи духу і пересування, попри моральні норми та закони) несуть зображення коней, разом із представниками ромів. Коні – уособлення сили, шляхетності, а роми – образ вільного, непадвладного нормам життя, відповідно до романтичних настроїв тієї доби, до якої належить та чи інша картина.

Щодо коней, то з появою образотворчого мистецтва, ці тварини завжди були популярним об'єктом для інтерпретації мистецькими засобами. Такі зображення можна зустріти в наскельних розписах, кераміці, вишивці, ткацтві, скульптурі, графіці, живописі тощо. Це пов'язано з їх важливою роллю у розвитку людської цивілізації як засобу пересування, війн та праці. Він був шанованим персонажем фольклору та художньої літератури, як уособлення швидкості, витривалості, краси, надлюдської сили та благородства. У живописі найпоширенішим є зображення коней в батальному, історичному, міфологічному, побутовому жанрах. Зокрема, на полотнах Сандро Ботічеллі та Паоло Учелло представлені динамічні зображення битв з яскравими образами бойових коней.

До періоду XVII–XVIII ст. належать численні зображення коней, виконані в реалістичній романтизованій манері. Сюди належать твори Дієго Веласкеса, Пітера Пауля Рубенса та інших художників. Окрім зображень коней на портретах і сюжетних полотнах, які виконувались на замовлення аристократії, дуже популярним стало зображати життя ромів зі своїми кіньми, що сприймалось дуже гармонійно, бо одні були невіддільними від інших.

Образи коней та ромів в образотворчому мистецтві еволюціонували протягом століть, відображаючи зміни світогляду та естетичних ідеалів епохи. Проте вони постійно втілювали прагнення людини до свободи, гармонії з природою та внутрішньою розкутістю. Спочатку це було, переважно, вписування їх у пейзажі та натюрморти.

З часом сформувався окремий напрям – сюжетні сцени, де життя ромів описувалось з особливим колоритом. Зокрема, твір «Цигани» Караваджо демонструє радісне, розкуте життя мандрівної циганської спільноти. В епоху Романтизму образ вільної циганки став уособленням туги за природним існуванням, свободою почуттів та незалежністю від соціальних норм. Яскравим прикладом є сюжети у творчості Ежена Делакруа. Його «Цигани» та «Циганка з мавпами» втілюють романтичний дух свободи й пристрасності.

У XIX ст. ромська тематика розвивалась у романтичному ключі, що цілком відповідало уявленням інших народів про них. Роми зображуються зі своїми конями на тлі дикої природи, у таборах, в екзотичних костюмах. Прикладом є картина Анрі Руссо «Пейзаж з циганами». Тут постає образ ідеалізованого циганського життя у гармонії з довкіллям. Адже, кочуючи, вони зупинялись на лоні природи, хоч і поруч із населеними пунктами.

Особливий інтерес становить творчість Огюста Раффе, французького графіка-літографа, ілюстратора, баталіста, який у 1837 р. побував в експедиції Кримом, територіями сучасної Молдавії, Румунії та Угорщини. Створив понад 100 робіт, багато з яких описують циганський побут. Так, у творі «Циганська сім'я під час поїздки Молдавією» (Рис. 1), він описав спосіб життя цього народу,

існування якого було неможливим без кочування, де ключову роль відігравали саме коні.

Рис. 1. «Циганська сім'я під час поїздки Молдавією» (фрагмент), 1837 р.

Едуард Мане в 1862 р. зобразив смагляву красиву ромку (Рис. 2), поза якої, вбрання, зачіска, вираз обличчя та цигарка в роті підкреслюють свободу духу і прагнення жити поза суспільними правилами та стереотипами. Постаць дівчини відтіняє білий кінь, який стоїть позаду неї, і сприймається не лише як цілісний композиційний елемент, а як невід'ємна частина волелюбного циганського життя, сповненого достоїнства і відстоювання власної ідеології.

Рис. 2. Едуард Мане «Циганка з сигаретою», 1862 р.

У ХХ ст. ромська та кінська тематика продовжує звучати у творчості постімпресіоністів та модерністів, але в інтерпретації відповідно до нового бачення та стилістики. Зокрема, Сільвестр Шедр зображає сцени циркових вистав з участю коней у своєму неповторному стилі. А в творах Марка Шагала роми та їхні вірні супутники – коні, постають фантастичними персонажами сюрреалістичного світу.

Особливо цікавим явищем в контексті теми дослідження, є зображення циганського життя сучасними митцями. Деякі з них мають ромське коріння. Образи ромів та коней, які співзвучні своїм прагненням до свободи, продовжують надихати сучасних художників, але часто виступають вже в зовсім нетрадиційному ракурсі.

Спостерігається тенденція до дедалі більшої абстракції у сюжетно-композиційному вирішенні авторських художніх концепцій. Завдяки цьому часто коні та цигани втрачають реалістичні риси, перетворюючись на символи, знаки, емоційні стани. Але глядач із легкістю прочитає в таких творах менталітет цього унікального народу, який, попри гоніння в різних країнах світу протягом різних часів, зумів зберегти свої національну ідентичність і на початку ХХІ ст. Характерним прикладом є живопис та інсталяції сучасної української художниці Марини Скугаревої.

Картини коней та ромів часто стилізуються під комікси, зразки вуличного мистецтва (особливо, графіті). Ці теми активно взаємодіють з поп-артом, використовуючи його стилістику та прийоми. Прикладом може слугувати творчість американки Денізі Скотт, яка поєднує впливи поп-арту та етнічних мотивів у своїх картинах на тему цирку та кінного спорту.

Явищем, яке варте уваги, є створення сучасними художниками ілюстрацій до видань, присвячених циганській культурі, які масово почали з'являтися у 2000-х роках за ініціативи окремих представників ромської спільноти, які опікуються збереженням своєї самобутності. У цих виданнях коні зображені в межах картинок циганського життя як символ витривалості, світогляду і стилю життя ромів. Це, наприклад, ілюстрації до роману «Циганка Рубінта» Л. Селютіної, книг

«Легенди циганських кочівель» та «Циганські чари» Г. Латника [4, 8].

Окремої уваги заслуговує брошура «Програми навчальних курсів сертифікатної міждисциплінарної програми «Ромські студії», укладена О. Микульською та впроваджена в Національному університеті «Києво-Могилянська академія» [6]. На її обкладинці використано фрагмент картини, створену Катаржиною Поллак, художницею з ромським корінням, яка народилася в Києві, виросла в Польщі та живе в Німеччині (Рис. 3). Робота виконана у стилі народного декоративного розпису, але з авторською його інтерпретацією, завдяки чому їй притаманний настрій казковості. Контраст білого та синього кольорів, відтінений золотисто-коричневими відтінками, посилює ефект гіперболізації сюжету, в якому центром композиції є величний кінь як втілення свободи цього народу і промені сонця – вічного супутника мандрівного народу.

Рис. 3. Катаржина Поллак поруч зі своєю картиною, фрагмент якої використано для оформлення «Програми навчальних курсів сертифікатної міждисциплінарної програми «Ромські студії», 2013 р.

Вероніка Богданова, девіз якої «Я малюю – картини кочують», створює цикли живописних творів на ромську тематику. У тому числі ілюстрації до циганських народних казок. Одна з них присвячена казці на влахитському діалекті «Суте рома», в якій розповідається про те, як хлопець у пошуках нареченої поїхав на красивому сильному коні в інше місто. Потрапивши

до табірних циган, зустрів там дівчину своєї мрії, але мусив боротись із чарами, під якими опинився весь табір (Рис. 4).

Казку було озвучено для «Radio Romany» Янушем Панченком, українським етнографом ромського походження, випускником Ромського Освітнього Фонду, громадським діячем, фахівцем із культури, мови та історії циган, членом Експертних рад Українського культурного фонду (2022–2023 рр.). Сюжет картини, виконаної в манері народного малярства, описує момент, коли юний циган у другу ніч своєї мандрівки побачив перед собою вогні. І, зрозумівши, що це стоянка циганського табору, вирішив підійти ближче.

Рис. 4. Вероніка Богданова. Ілюстрація до циганської народної казки «Суте рома», 2021 р.

У музейній галузі України починають з'являтися виставки, до концепції яких входить презентація сюжетного та портретного живопису, який розкриває циганську тематику сучасності і попереднього століття, з акцентом на території України. Центральними персонажами таких виставок, попри майже повне зникнення кочового способу життя, яку замінила осідлість, і досі є зображення циган зі своїми кінями, як цілісного образу, який цілком влучно описує циганську ментальність. Наприклад, Музей історії міста Києва у 2018 році відкрив виставку «Роми – це ми» під кураторством Катерини Липи та Костянтина Дорошенка, де поєднано документальний фотопроект Олексія Зінченка та експонати з фондів музею – кар-

тини митців XIX – XX ст., серед яких Анатоль Петрицький [5].

Висновки. У дослідженні аргументовано на ряді предметних прикладів, що образи циган та коней, втілені засобами живопису та графіки в творах художників XV–XXI ст., є поширеними в світовому образотворчому мистецтві та уособлюють менталітет і спосіб життя циганського народу, який натепер, пройшовши шляхами різних країн та

континентів, зберіг свою національну ідентичність і культуру, цим привертаючи увагу митців, серед яких Караваджо, Ежен Делакруа, Огюст Раффе, Едуард Мане. І в наш час цигани та коні як символи їхнього способу життя, продовжують надихати художників на створення нових яскравих образів у творчості Денізі Скотт, Марини Скугаревої, Вероніки Богданової, Катаржини Поллок та інших.

Література:

1. Баранніков О. Українські цигани : збірник нацменознавства / О. П. Баранніков; Всеукр. акад. наук. Київ: друкарня Всеукраїнської Академії Наук, 1931. 60 с.
2. Данілкин О. Культура циган України: минуле і сучасність. Київ, 2001. 77 с.
3. Зіневич Н. О. Цигани в Україні: формування етносу і сучасний стан. *Український історичний журнал*. 2001. № 1. С. 40–52.
4. Латник Г. Легенди циганських кочівель : Поет. переказ фольклору ромів. Київ : Мапа, 2000. 84 с.
5. Липа К. Разом і нарізно. Виставка «Роми – це ми». *artukraine.com*. URL: <https://artukraine.com.ua/a/razom-i-narizno-vistavka-romi--se-mi/> (дата звернення: 16.12.2023).
6. Програма навчальних курсів сертифікатної міждисциплінарної програми «Ромські студії» / Укладач О. В. Микульська. Київ : Науково-дослідний центр орієнталістики імені Омеляна Пріцака, 2013. 48 с.
7. Фісун К. Антиколоніальний дискурс у візуальних образах Сходу XIX століття. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна*. 2022. Вип 65. С. 13–22.
8. Циганські чари: збірка художніх творів для дітей та юнацтва / упор. Г. Латник. Київ : Етнос, 2004. 278 с.
9. Ficowski J. Cyganie na polskich drogach. Wa., 1965.
10. Fraser A. The Gypsies, 2nd Edition. Oxford: Wiley-Blackwell, 1995. 384 p.
11. Kenrick D. The destiny of Europe's Gypsies. Publisher New York : Basic Books. 1973. 256 p.
12. Weideck H.E. Dictionary of gypsy life and lore. New York. 1973. 518 p.

References:

1. Barannikov O. (1931). Ukrainski tsyhany [Ukrainian Gypsies] : zbirnyk natsmenoznavstva / O. P. Barannikov; Vseukr. akad. nauk. Kyiv: drukarnia Vseukrainskoi Akademii Nauk [in Ukrainian].
2. Danilkin O. (2001). Kultura tsyhan Ukrainy: mynule i suchasnist [Gypsy culture of Ukraine: past and present]. Kyiv [in Ukrainian].
3. Zinevych N. O. (2001). Tsyhany v Ukraini: formuvannia etnosu i suchasnyi stan [Gypsies in Ukraine: formation of the ethnic group and current status]. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*, 1, 40-52 [in Ukrainian].
4. Latnyk H. (2000). Lehendy tsyhanskykh kochivel : Poet. perekaz folkloru romiv [Legends of Gypsy nomads: Poetic retelling of the Roma folklore]. Kyiv : Mapa [in Ukrainian].
5. Lypa K. Razom i narizno. Vystavka «Romy – tse my» [Together and separately. The exhibition «We are all Roma»]. *artukraine.com*. Retrieved from <https://artukraine.com.ua/a/razom-i-narizno-vistavka-romi--se-mi/> [in Ukrainian].
6. Mykulska O. V. (Eds.). (2013). Prohrama navchalnykh kursiv sertyfikatnoi mizhdystsyplinarnoi prohramy «Romski studii» [Program of training courses of the certificate interdisciplinary program “Roma studios”]. Kyiv : Naukovo-doslidnyi tsentr oriientalistyky imeni Omeliana Pritsaka [in Ukrainian].
7. Fisun K. (2022). Antykolonialnyi dyskurs u vizualnykh obrazakh Skhodu XIX stolittia [Anticolonial Discourse in the Visual Images of the East of the XIX Century]. *Visnyk Kharkivskoho natsionalnoho universytetu imeni V. N. Karazina*, 65, 13–22 [in Ukrainian].
8. Latnyk H. (Eds.). (2004). Tsyhanski chary: zbirka khudozhnykh tvoriv dlia ditei ta yunatstva [Gypsy charms: a collection of works of art for children and youth]. Kyiv : Etnos [in Ukrainian].
9. Ficowski J. (1965). Cyganie na polskich drogach [Gypsies on Polish roads] [in Polish].
10. Fraser A. (1995). The Gypsies, 2nd Edition. Oxford: Wiley-Blackwell.
11. Kenrick D. (1973). The destiny of Europe's Gypsies. Publisher New York : Basic Books.
12. Weideck H.E. (1973). Dictionary of gypsy life and lore. New York.